

بناهای تاریخی و مذهبی بین‌النهرین

(از آغاز تا حمله مغول)

ظاهر مهدی

نشر زنی

۱۳۹۴

DS مهدی، طاهره، ۱۳۵۷-

۷۱ بناهای تاریخی و مذهبی بین‌النهرین (از آغاز تا حمله مغول)/

۹م/ تألیف طاهره مهدی- بیرجند: رزقی، ۱۳۹۴.

۹ب ۱۶۲ص.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۵۴۰-۹۸-۷

۱. بین‌النهرین - تاریخ. ۲. بین‌النهرین - آثار تاریخی. ۳. باستان‌شناسی -

بین‌النهرین. الف. عنوان.

۹۴-۴۱۲

مرکز اطلاع‌رسانی و کتابخانه مرکزی دانشگاه بیرجند

بناهای تاریخی و مذهبی بین‌النهرین
(از آغاز تا حمله مغول)

نویسنده: طاهره مهدی

طرح جلد: سید مهدی حسینی

چاپ اول: ۱۳۹۴

چاپ: آستان قدس رضوی

قیمت: ۸۵۰۰ تومان

شمارگان: ۱۰۰۰ جلد

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۵۴۰-۹۸-۷

کلیه حقوق برای نشر رزقی محفوظ است

بیرجند، مدرس ۲، ساختمان خوارزمی، نشر رزقی

تلفن: ۳۲۲۲۲۲۲۵

فهرست عناوین

صفحه	عنوان
۹	پیشگفتار
۱۱	مقدمه
۱۵	بخش اول: جغرافیای بین‌النهرین
۱۷	بین‌النهرین علیا (جزیره)
۲۰	بین‌النهرین سفلی (عرف)
۲۳	بخش دوم: تمدن بین‌النهرین
۲۵	تاریخ اجمالی بین‌النهرین پیش از اسلام
۲۵	سومریان
۲۹	اکدی‌ها
۳۱	بابلی‌ها
۳۴	آشوری‌ها
۳۸	بابل جدید (امپراتوری کلدانیان)
۳۹	تاریخ اجمالی بین‌النهرین پس از اسلام تا حمله مغول
۴۷	بخش سوم: بناهای بین‌النهرین از آغاز تا پایان دوره اموی
۴۹	بناهای تاریخی بین‌النهرین پیش از اسلام
۵۰	دوره سومری

۵۱	دوره آکدی
۵۱	دوره بابلی
۵۲	دوره آشوری
۵۳	دوره هخامنشی
۵۴	بناهای دوره سلوکیان
۵۵	بناهای دوره پارتیان (اشکانیان)
۵۶	بناهای دوره ساسانی
۵۹	بناهای مذهبی بین‌النهرین پیش از اسلام
۵۹	زیگورات‌های بین‌النهرین
۶۰	معابد دوره سومری - آکدی
۶۲	معابد دوره بابل قدیم
۶۲	معابد آشوری
۶۴	دوره بابل نو
۶۵	معبد مردوک
۶۵	معابد شهر هترا
۶۸	مدارس و کلیساهای بین‌النهرین قبل از اسلام
۷۴	بناهای مذهبی بین‌النهرین از ظهور اسلام تا سقوط امویان
۷۴	مساجد
۷۶	مسجد جامع بصره

۷۶	مسجد جامع کوفه
۷۸	مسجد جامع واسط
۷۹	مزارها و آرامگاه‌ها
۸۲	بناهای غیرمذهبی بین‌النهرین از صدر اسلام تا انقراض امویان
۸۷	بخش چهارم: بناهای مذهبی و تاریخی بین‌النهرین در عصر عباسیان
۸۹	مساجد بغداد
۸۹	مسجد جامع المنصور
۹۰	جامع رصّافه
۹۱	مسجد نهرالیزابین
۹۱	مسجد واسطون
۹۱	مسجد مقابل باب الشعر
۹۲	مسجد ابن رغبان
۹۲	مسجد انباریون
۹۲	مسجد دارقطنی
۹۲	مسجد ابن حبابه
۹۳	مسجد رّویم بن یزید
۹۳	مسجد دَیر
۹۳	مسجد ابراهیم خواص
۹۳	مسجد واقع در فرات

۹۳	مسجد القماره
۹۴	مسجد قُراه
۹۴	مسجد نهر الدجاج
۹۴	مسجد یزیدی
۹۴	مسجد صا یا خُصیر
۹۵	مسجد درباب الكناس، یا الكناس
۹۵	مسجد سماک
۹۵	مسجد باب الجسر
۹۵	مسجد فی سوق العتیق
۹۶	مسجد البراثا
۹۶	مسجد ابوبکر شافعی
۹۷	مسجد جامع رقه
۹۷	مسجد جامع سامرا
۹۸	مسجد جامع ابودلف
۱۰۰	مسجد حنانه
۱۰۰	مسجد بزرگ سلطانی
۱۰۰	مسجد مخرم
۱۰۱	مسجد جامع موصل
۱۰۱	مسجد دنیسر

- آرامگاه‌ها و مقابر ۱۰۳
- نجف اشرف ۱۰۴
- آرامگاه امام علی از دیدگاه ابن بطوطه و سفرنامه ناصر خسرو ۱۰۵
- آرامگاه حضرت علی از دیدگاه باستان‌شناسی ۱۰۷
- کوفه ۱۰۹
- کربلا ۱۱۰
- حران ۱۱۳
- مسیب ۱۱۴
- بصره ۱۱۴
- کاظمین ۱۱۴
- تل طریق و تل کوئا ۱۱۶
- باخمري ۱۱۶
- حله بنی یزید ۱۱۶
- سامرا ۱۱۷
- بغداد (مدینه السلام) ۱۱۷
- آرامگاه عزرا ۱۱۸
- مقبره شیخ عبدالقادر گیلانی ۱۲۰
- کاخ‌ها و قصرها ۱۲۱
- مدارس ۱۳۰

۱۳۰	نظامیه بغداد
۱۳۱	مشخصات ساختمانی و وسعت نظامیه
۱۳۴	نظامیه بصره
۱۳۴	نظامیه جزیره ابن عمر
۱۳۵	نظامیه مرعش
۱۳۵	مدرسه مستنصریه
۱۳۸	کلیساها
۱۳۹	کنیسه ناحیه شرقی بغداد
۱۴۰	سایر بناها
۱۴۰	بیمارستانها
۱۴۱	پلها
۱۴۲	بازارها
۱۴۲	رباطها و کاروانسراها
۱۴۳	خانقاه
۱۴۴	درها
۱۴۷	نتیجه گیری
۱۵۳	فهرست منابع و مآخذ

پیشگفتار

بین‌النهرین که امروزه آن را عراق می‌گویند، یکی از قدیمی‌ترین مراکز تمدن باستان است. منشاء این تمدن‌ها دو رود دجله و فرات است که در این سرزمین جریان داشته و دارد. این دو رود که از ترکیه فعلی سرچشمه می‌گیرند، پس از طی مسیرهای طولانی در قرفه که گفته می‌شود باغ عدن و بهشت آدم و حوا بوده، در بالای بصره به هم می‌پیوندند و اروندرود را تشکیل می‌دهند که خود پس از طی حدود ۱۹۰ کیلومتر به خلیج فارس می‌ریزد.^۱

ناحیه تاریخی بین‌النهرین در امتداد این رودها و بین آنها شکل گرفته است. سامی‌ها که در حدود ۳۵۰۰ قبل از میلاد به نواحی اجرت کردند، با تمدن عالی سومری‌ها مواجه شدند و آنهایی که در شمال مقیم گردیدند به نام آشوری‌ها خوانده شدند. پایتخت بابل‌ها شهر بابل و پایتخت آشوری‌ها، نینوا بود.^۲ شهر بابل در کرانه رودخانه فرات در جنوب عراق، در ۹۰ کیلومتری بغداد کنونی بنا شده بود که امروز به آن - به می‌گویند.

از نظر باستان‌شناسان، بین‌النهرین یکی از مناطق مهم استقرار فرهنگ‌ها و تمدن‌های باستانی مانند سومر، بابل، اکد و آشور است. بیشترین اطلاعات در خصوص تمدن‌های بین‌النهرین توسط کاوش‌های باستان‌شناسان غربی، مانند سِر هنری لاونارد و سِر لئونارد وولی و سیدنی اسمیت به دست آمده است. در حفاری‌های شهر اور که رست سِر لئونارد وولی، صورت گرفته اطلاعات جالبی در خصوص توفان نوح و زادگاه حضرت ابراهیم (ع) به دست آمد.

۱- ر.ک. بی‌آزار شیرازی، عبدالکریم/ باستان‌شناسی و جغرافیای تاریخی قصص قرآن/ دفتر نشر فرهنگ اسلامی تهران/ ۱۳۸۰/ ص ۱۱.

۲- ر.ک. همان/ ص ۱۲. به نقل از دایره المعارف فارسی، ج ۲، صص ۱۷۰۳-۱۷۰۴.

در بابل لوحی کشف شده که در آن از شخصی به نام «آباراما» نام برده شده است^۱ و این موضوع با جریان مهاجرت حضرت ابراهیم به سرزمین حجاز که به فرمان خدای متعال صورت گرفت کاملاً مطابقت دارد.

در دوره اسلامی منطقه بین‌النهرین شاهد وقوع حوادث بسیار مهمی بود و مرکز حکومت امام علی ابن ابیطالب بوده و مدفن بسیاری از بزرگان، صحابه، فقیهان و اندیشمندان و امامان اهل بیت (ع) در این سرزمین است و کثرت آثار دوره اسلامی و مشاهد متبرکه به حدی است که برای همه مسلمانان شیعه و سنی، دارای اهمیت است و بسیاری از مسائل دیگر که در حد تون در این کتاب به آن پرداخته شده است. در حدود بیش از ۱۰۰ کتاب و مقاله در این خصوص مورد بررسی و مطالعه قرار گرفته و حتی المقدور از منابع دست اول تاریخ اسلام بهره گرفته شده است. نگارنده امیدوار است که از عهده آن برآمده باشد.

طاهره مهدی

بهار ۹۴

مقدمه

تاریخ که درست آن تأریخ* (بر وزن تفعیل، و مصدر همین باب است) از ماده ارخ** گرفته شده. اَرخ تأریخاً و «اورخ مؤارخه الکتاب اوالحداث» یعنی: وقت و زمان آن را بیان نمود. تاریخ فلان چیز، یعنی وقت و ظرف زمان پیدایش آن و علم تاریخ دانشی است که بیان و تحلیل رخدادهای زمان برعهده اوست.

مورخ کسی است که خواندن و نوشتن، انتقال و تجزیه و تحلیل این رخدادها را برعهده می‌گیرد. یکی از مباحث مهم تاریخ، مبحث تمدن و فرهنگ است. داشتن تعریف روشنی از فرهنگ و تمدن به حیطه مبحث تاریخ و تمدن ملل اهمیت خاصی دارد.^۱

با اندکی توجه می‌توان گفت که دو کلمه فرهنگ و تمدن همواره مفهوم انسان را در ذهن ما به دنبال می‌آورد. زیرا از بیان همه موجودات زنده تنها انسان است که دارای فرهنگ و تمدن است و می‌توان گفت امور بسیاری وجود دارد که زندگی فردی و اجتماعی انسان را از زندگی حیوان جدا می‌سازد و فرهنگ شامل همین امور است. به عبارتی می‌توان فرهنگ را چنین تعریف کرد: «مجموعه آنچه زندگی فردی و اجتماعی انسان را از زندگی فردی و اجتماعی حیوانات متفاوت و سمار می‌سازد، فرهنگ نام دارد.»^۲

این مجموعه شامل عقاید و ارزش‌ها، آداب و رسوم، اخلاق و عادات و قوانین از قراردادهای هنر و ادبیات، علوم و فنون و ... است.

*- اکنون کتابت این لفظ با الف، به لحاظ انتقال از عربی به فارسی و کثرت استعمال جایز است و تفریس شده.

** - وَرخ نیز گفته شده و ریشه همان اَرخ است.

۱- ر.ک. سعیدزاده، سیدمحسن / تاریخ قاین / قم / ۱۳۷۱ / ص ۶.

۲- ر.ک. گروه تاریخ دفتر تحقیقات و برنامه ریزی / تاریخ تمدن و فرهنگ / شرکت چاپ و نشر ایران / تهران / ۱۳۶۹ / ص ۱.

عقاید و ارزش‌ها، آداب و رسوم، هنر و ادبیات که همگی اجزاء تشکیل دهنده فرهنگ هستند در نزد جوامع گوناگون انسانی دارای شکل‌های مختلف‌اند. هرگاه این اجزاء توسط انسان‌ها آثاری به وجود آورد، آن آثار، تمدن نامیده می‌شود. یعنی تمدن مجموعه آثار و نتایج فرهنگ است.^۱

پس ما توان گفت: «تمدن عبارت است از مجموعه دستاوردها و آثاری که انسان در اثر فرهنگ خوب در طول زندگی موفق به ایجاد آنها گشته است.»^۲

تمدن بشری دارای سابقه‌ای طولانی است، درباره عوامل و شرایط پیدایش تمدن عقاید و نظریات مختلفی ابراز شده است. با نگاهی کوتاه به تاریخ تمدن بشری با دستاوردهای مختلفی روبه‌رو خواهیم شد که هر کدام نمایشگر جلوه‌ای از تمدن و فرهنگ است. در یکسو به پرستشگاه‌های مجلل برمی‌خوریم که در درون آنها، انسان‌هایی مشغول پرستش و راز و نیاز بوده و در سوی دیگر آثار هنری گوناگونی را مشاهده می‌کنیم که به غایت زیبا هستند و انسان‌ها را مجذوب می‌سازند. در نگاهی دیگر مجموعه‌ای جالب و شگفت‌انگیز از علوم و معارف را خواهیم دید که هر کدام نشان از ابتکار و خلاقیت بشری دارند.^۳

استعدادهای فطری انسان‌ها در پیدایش تمدن‌ها سهم فرارنگی داشته‌اند. بدیهی است که اگر تمایل فطری انسان‌ها به سوی زیبایی و استعداد او بر آفرینش هنر نمی‌بود، چیزی به نام هنر در عرصه تمدن بشری پدید نمی‌آمد.

یکی دیگر از عوامل مهم در کنار سایر عوامل در پیدایش تمدن عامل هدایت الهی و تعالیم انبیاء است. هیچ تمدنی را نمی‌توان یافت که به شکل مستقیم یا غیرمستقیم از تعالیم انبیاء

۱- ر.ک. گروه تاریخ دفتر تحقیقات و برنامه ریزی/ تاریخ تمدن و فرهنگ/ ص ۲.

۲- ر.ک. همان/ ص ۳.

۳- ر.ک. همان/ ص ۳.

تاثیر نپذیرفته باشد. مطالعه تمدن‌های بزرگ و کهن نشان می‌دهد که میان تکوین این تمدن‌ها و مهاجرت رابطه نزدیکی وجود دارد. اولین تمدن‌های بشری که در تاریخ ثبت شده‌اند در بین‌النهرین ظهور کرده‌اند.^۱ تمدن‌های سومر، آکد، آشور و بابل از جمله این تمدن‌ها هستند که پس از مهاجرت آرامی‌های سامی نژاد و استقرار آنها در بین‌النهرین پدید آمدند قبل از این مهاجرت اثری از وجود تمدن‌های مهم در این منطقه وجود نداشت.^۲

عنوان کتاب «بناهای تاریخی و مذهبی بین‌النهرین از آغاز تا حمله مغول» (پایان خلافت عباسی) است که محدوده زمانی بسیار وسیعی را دربرمی‌گیرد.

در یک تقسیم‌بندی کلی بناها به دو دوره قبل و بعد از اسلام تقسیم شده‌اند و هر کدام از این دوره‌ها به دوره‌های جزئی‌تر دسته‌بندی شده و در هر دوره بناهای شاخص و مهم تا حدی که منابع مورد مطالعه به ما اجازه می‌دهد مورد بررسی قرار گرفته‌اند. اولین بخش به جغرافیای منطقه بین‌النهرین اختصاص یافته و در مروری کوتاه با استفاده از منابع جغرافیایی معتبر دوره اسلامی و دیگر منابع، جغرافیای بین‌النهرین بیان شده است.

تکیه اصلی در مطالب بخش اول بر آثار جغرافی نویسان دوره اسلامی مانند: «الأعلاق النفیسه» احمد ابن عمر ابن رسته و «مُعْجَمُ الْبُلْدَان» یاقوت حموی و «المسالك و الممالک» ابن خردادبه و «الخراج» قدامة بن جعفر، بوده است. این بخش به دو فصل بین‌النهرین علیا و سفلی تقسیم شده و هر فصل جداگانه به رشته تحریر درآمده است.

فصول بعدی بررسی اجمالی تاریخ منطقه بین‌النهرین و بناهای تاریخی مربوط به هر دوره است. و بناها خود به بناهای تاریخی، مذهبی و غیرمذهبی تقسیم شده و مورد بررسی

۱- ر.ک. گروه تاریخ دفتر تحقیقات و برنامه ریزی/ تاریخ تمدن و فرهنگ/ ص ۳.

۲- ر.ک. همان/ صص ۷-۵.

قرار گرفته است. بررسی ما در دوره اسلامی به دو بخش خلافت اموی و عباسی تقسیم شده و در هر کدام از بخش‌ها و فصل‌های مربوط به آنها، بناهای تاریخی، مذهبی و غیرمذهبی بررسی شده‌اند.

در فصل پنجم کلیساهای منطقه بین‌النهرین بررسی شده و این کلیساهای در دو دوره تاریخی (ساسانی، اشکانی) و دوره‌های اسلامی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند.

آخرین فصل به بناهای متفرقه اختصاص یافته و در پایان نتیجه‌گیری مطالب، ارائه شده است. در بخش‌ها و فصل‌های مربوط به توصیف بناهای تاریخی اعم از مذهبی و غیرمذهبی بیشتر از تحقیقات محلی و دانشمندان غربی استفاده شده و این موضوع بدین جهت است که کاوش‌های باستان‌شناسانه در منطقه بین‌النهرین در انحصار دانشمندان اروپایی و غربی بوده است و اگر هم در منابع دوره اسلامی ذکری از بناهای تاریخی به میان آمده اشاره‌ای مختصر و غیرتخصصی است.

چون تاریخ مطالعه علل است^۱ محقق تاریخ باید از بررسی هر موضوع تاریخی باید از خود بپرسد، چرا؟ و نگارنده امیدوار است مطالعه این کتاب و بررسی روند تاریخی آن، این پرسش را در ذهن خوانندگان ایجاد کند.